

І.А.Гапоненка

АРФАГРАФІЧНАЯ СПЕЦЫФІКА БЕЛАРУСКІХ ВИДАНИЯЎ XIX СТ.

Першае беларускае моўнае адраджэнне традыцыйна асацыіруецца з пачаткам XX ст., што абсалютна справядліва, паколькі менавіта ў гэты час ішоў працэс станаўлення беларускай мовы і ў ходзе друкавання беларускамоўнай мастацкай літаратуры і перыядычных выданняў інтэнсіўна закладваліся яе нарматыўныя асновы. У гісторыі мовы перыяд пачатку стагоддзя арганічна звязаны з папярэднім працяглым этапам, які храналагічна ахоплівае амаль цалкам XIX ст.: ад 30-х да 90-х гадоў. Адзначаны этап, магчыма, не такі прадуктыўны і выніковы, як пачатак XX ст., але значэнне яго ў гісторыі выпрацоўкі норм літаратурна-пісьмовай мовы нельга недаацэньваць. Беларускія выданні XIX ст. — першыя спробы аднаўлення літаратурнага ўжывання беларускай мовы пасля заняпаду і менавіта з іх пачынаецца літаратурная апрацоўка беларускай мовы і назапашенне пэўных пісьмовых, у тым ліку і правапісных, традыцый. Таму навукова мэтазгодным бачыцца аналіз арфаграфічнай спецыфікі выданняў XIX ст., які можа даць дакладнае ўяўленне аб пачатковых тэндэнцыях у працэсе правапіснай нармалізацыі.

Найважнейшай арфаграфічнай рысай выданняў XIX ст. з'яўляецца тое, што іх правапіс у сваёй аснове зарыентаваны на асаблівасці канкрэтнага дыялекту або нават вузей — канкрэтнай гаворкі. Так, у афармленні першага выдання ананімнай паэмы “Энеіда навыварат” (1845) выразна адзначаюцца характэрныя рысы паўночна-усходніх гаворак¹: дысімілятыўнае яканне (*ина, насцибались, змикаимъ*); адрозненне цвёрдага і мяккага [р] (*лякруцина, раз і варюга, греки, до Рима*); так званае цоканне — замена [ч] на [ц] (*на пекце, драцона, вечно, за цемъ*). А, напрыклад, у творах В.Дуніна-Марцінкевіча фіксуюцца рысы родных для аўтара барысаўскіх гаворак (мінска-маладзечанскі арэал): недысімілятыўнае поўнае аканне (*pahнай, sabrassa, u waszach; dziwa, hromka, piwa, niczoŋa*); недысімілятыўнае аканне, пераважна поўнае (*wiankami, slirmiazka, wiasna; piarabje, wiasialila, winian*); фанетычнае падаўжэнне зычных (*wiasella, pa kryllach, halla, hadannica*); памякчэнне [с] у суфіксе прыметнікаў —ск (*sielskaja, Dnieproŭskaja, zamorski*).

Такая арфаграфічная асаблівасць была выклікана аб'ектыўнымі прычынамі і цалкам адпавядала моўнай сітуацыі XIX ст. Кадыфікаваных правілаў пісьмовай перадачы беларускай мовы на той перыяд не існавала, а традыцыі старабеларускага пісьма былі забытыя і не падлягалі ўзнаўленню ў новых моўна-гістарычных абставінах. Пры адсутнасці ўзаконенага правапіснага кодэкса і аўтарытэтных пісьмовых узораў арфаграфічнага ўпарадкавання, арыенцірам для беларускамоўных пісьменнікаў (або выдаўцоў) XIX ст. магла служыць толькі вусная мова і, натуральна, перш за ўсё родная гаворка, асаблівасці якой яны добра ведалі і наўмысна ці з-за недастатковага знаёмства з іншымі дыялектамі пераносілі на ўсю беларускую мову.

Нягледзячы на цесную дыялектную прывязку выданняў указанага перыяду, ні ў адным з іх фанетычная сістэма таго ці іншага дыялекту не прадстаўлена ў “чыстым выглядзе”. Па-першае, не ўсе фанетычныя асаблівасці базавага дыялекту знаходзілі пісьмовае адлюстраванне. Так, у выданні “Энеіда навыварат”, на правапісным афармленні якога, як указвалася вышэй, выразна адбіўся ўплыў паўночна-усходніх гаворак, не адзначана выпадкаў з перадачай такой характэрнай для гэтых гаворак асаблівасці як дысімілятыўнае аканне. Па-другое, нярэдка ў тэксе выяўляюцца рысы ўласцівыя не базавай гаворцы, а якой-небудзь іншай. У якасці прыкладу можна прывесці выпадкі дысімілятыўнага якання ў творах В.Дуніна-Марцінкевіча (*pacirajesz, bolij, razhledziŭ*) або прыклады з адлюстраваннем поўнага недысіміля-

тыўнага акання ў творах К.Каліноўскага (*doeŭha, nie dziwa, minula*), у асноўным аформленых з арыентацыяй на гродзенскія гаворкі, для якіх нормай з'яўляецца няпоўнае аканне. Некаторыя ж правапісныя рысы выданняў XIX ст. можна кваліфікаваць як арфаграфічныя запазычанні з польскай або рускай моў. Польскім уплывам у многіх тагачасных выданнях, відаць, выклікана з'яўленне такіх арфаграм, як адсутнасць фанетычнага падаўжэння [н] у інтэрвакальным становішчы (*nasienie, halaszenie, zdziwienie*), напісанне з вялікай літары назваў народнасцей (*Palaki, Litwiny*), раздзельнае напісанне зваротнай часціцы *-ся* ў дзеясловах (*bjuc sia, sustrec sia, dawiedajec sia*). А, напрыклад, выданне "Разказы на беларусском наречіи", дзе не перадаецца аканне і яканне (*горько, господаръ, дзеточекъ, въ бедной рясе*), цвёрдасць шыпячых (*жили, значиць, говорюць, верили*) і іншыя спецыфічныя беларускія фанетычныя асаблівасці, паказальнае ў плане арыентацыі на рускую арфаграфію.

Тлумачыцца такая сітуацыя генетычнай неаднароднасці правапісных рыс выданняў XIX ст. тым, што аўтары, ведаючы, акрамя роднай, таксама і іншыя гаворкі, маглі свядома ці выпадкова пашыраць дыялектную базу сваіх твораў. Узорам таксама маглі служыць і больш сталыя, распрацаваныя арфаграфічныя сістэмы польскай або рускай моў, паколькі большасць тагачасных пісьменнікаў была добра знаёмая з адной або з другой, а то і з абедзвюма гэтымі сістэмамі, і, натуральна, запазычвала з іх асобныя элементы.

Арфаграфічныя асаблівасці выданняў гэтага перыяду ў вялікай ступені прадвызначаліся асаблівасцямі тагачаснага беларускага кнігадрукавання. Увогуле інтэнсіўнасць працэсу фарміравання мовы і ўзровень яе нарматыўнасці ў значнай ступені залежыць ад стану нацыянальнага кнігадрукавання. Чым больш яно арганізаванае, дасканаласць і разнастайнае, тым вышэй патрабаванні да друкаванага слова, да яго правапісу. І, наадварот, калі нацыянальнае кнігадрукаванне знаходзіцца ў заняпадзе, кнігі на нацыянальнай мове друкуюцца нерэгулярна ці ўвогуле не выдаюцца, паслабляецца і ўвага да правапісных норм.

Беларускае кнігадрукаванне XIX ст. развівалася нераўнамерна і нестабільна. Перыяды актывізацыі і спаду ў выдавецкай дзейнасці былі звязаны з асноўнымі вехамі грамадска-палітычнага жыцця беларускага народа. Так, рост цікавасці да беларускай нацыянальнай культуры ў 30-я, 40-я гады, рэвалюцыйны ўздым 50-х – 60-х гадоў, усплёскі нацыянальна-грамадскай актывнасці ў 90-я гады садзейнічалі ажыўленню беларускамоўнай творчасці і выдавецкай дзейнасці на ўказаных адрэзках часу. Гэтыя тры перыяды выдавецкай актывнасці чаргаваліся з перыядамі спаду пад час грамадскага застою або паслярэвалюцыйных рэпрэсій, калі выхад беларускіх кніг прыкметна зніжаўся, а то і спыняўся ўвогуле. Рэгулярным друкаванне кніг на беларускай мове становіцца толькі ў самым канцы XIX ст. – пачынаючы з 1891 года, беларускія кнігі пачынаюць выходзіць штогодна.

Перарывістасць беларускага кнігадрукавання XIX ст. і, як вынік гэтага, адсутнасць прамой пераемнасці ў літаратурна-моўным працэсе прадвызначыла асаблівасці фарміравання нормаў у гэты перыяд. У галіне правапісу гэта праявілася найперш у надзвычайнай арфаграфічнай непаслядоўнасці, якой характарызуецца ўсе тагачасныя выданні. Весці гаворку аб адзіных агульнапрынятых правілах пісьма на той час яшчэ зарана. Арфаграфія кожнага выдання своеасаблівая, мае шмат індывідуальных адметных рыс. Для прыкладу разгледзім два храналагічна блізкія тагачасныя выданні: "Бяседа стараго вольника з новыми, пра ихнае дзела" (1861) і "Прамова Старавойта" (1862), напісаныя на аснове паўночна-усходніх гаворак. У "Бяседзе" аканне перадаецца вельмі непаслядоўна (*салдат, тарговья, хазяинъ, зручна, дыликатна, лецичка, але хозяинъ, изъ козны, слово дзело*). Сустрэкаюцца ў гэтым выданні і прыклады з дысімілятыўным аканнем (*пташычка, дзетыкъ, пирьдъ ... Начальствамъ*) і нават з перадачай лабіялізацыі ненаціскных [o] і [e] перад [в] у [у] (*намулювавъ, турбувацца*). У "Прамове" ж стабільна абазначаецца поўнае

недысімілятыўнае аканне: *барада, галава, работнікавѣ, добра, мала*. У “Бяседзе” непаслядоўна перадаецца цвёрдасць [p] і шыпячых (*горька, верьця, жиць, читацца, ваше, у казенічынн і скарэй, крычыць, нашэ, палажэнне, прачытаюць*), нерэгулярна абазначаецца асіміляцыйная мяккасць (*іосьць, лезьці, але воласці, светкі, зѣ сли-зами*), а ў “Прамове” пасля зацвярдзелых даволі стабільна ўжываюцца *е, ы, а*, а асіміляцыя паводле мяккасці ўвогуле не абазначаецца.

Адметнасцю ў арфаграфіі вызначаюцца таксама і паасобныя творы аднаго і таго ж аўтара. Так, “Мужыцкая Праўда” і “Пісьмо з-пад шыбеніцы” напісаны К.Каліноўскім у асноўным з арыентацыяй на яго родныя гродзенскія гаворкі. Аднак паводле правапісу гэтыя выданні ў многім розняцца. Напрыклад, у “Мужыцкай Праўдзе” паслядоўна не перадаецца аканне ва ўсіх паслянаціскных складах (*pa sprawiedliwosci, chlebom, minulo, malo*), а ў “Пісьме” побач з оканнем (*napisano, naszalstwo*) даволі часта ў паслянаціскай пазіцыі адзначаецца аканне (*doйна, nie dziwa*). Пасля шыпячых і [p] аканне ў “Мужыцкай Праўдзе” ўвогуле не перадаецца (*naszego, inacej, daramotoze*), а ў “Пісьме” мае месца, хаця і нерэгулярна (*czatawiek, czaho, але pize, nasze*). Такая ж непаслядоўнасць характэрна і для перадачы акання. У “Мужыцкай Праўдзе” яно зусім не адзначаецца (*ciepier, sprawiedliwy, wielikije*) а ў “Пісьме” адзначаецца непаслядоўна (*biada, niawola, але ciebie, jemu, niewoli*).

Праваяпіснай стабільнасці няма і ў межах аднаго і таго ж выдання. Асабліва паказальнае ў гэтым плане -- першае беларускае выданне “Катэхізіс” 1835 года (“Krotkie zebranie nauki chrzescianskiej dla wiesniakow mowiacych jezykiem polskoruskim wyznania rzymsko-katolickiego”). У ім, напрыклад, аканне перадавалася настолькі непаслядоўна, што сустракаюцца выпадкі розных напісанняў не толькі ў аднолькавым становішчы, але нават у адных і тых жа словах: *буй боham і буй boham, cielo і ciela, hrechom і za hrachi*.

Разам з тым у беларускіх выданнях назіраюцца і элементы агульнага правапіснага падыходу. Але хутчэй за ўсё гэта тлумачыцца не наяўнасцю на той час нейкіх агульнапрынятых арфаграфічных устаноў, а проста тым, што ўсе выданні пісаліся на адной мове, што натуральна вяло да некаторага адзінства.

Малалікасць выданняў, а таксама перарывістасць у выдавецкай дзейнасці абумовілі і такую арфаграфічную асаблівасць XIX ст. як адсутнасць ва ўказаны перыяд выразнай правапіснай дынамікі: выданні 60-х і пачатку 90-х гадоў мала чым адрозніваліся паводле ступені арфаграфічнай апрацаванасці ад самых ранніх выданняў новай беларускай літаратуры. Так, вышэй ужо ўказвалася на арфаграфічную стракатасць беларускамоўнага “Катэхізіса” 1835 года, адсутнасць правапіснай аднастайнасці ў выданнях 60-х гадоў (В.Дуніна-Марцінкевіча, К.Каліноўскага). Калі ўзяць для параўнання, напрыклад, выданні Ф.Багушэвіча, якія выходзілі значна пазней – на пачатку 90-х гадоў, то ў іх таксама заўважым прыкметную арфаграфічную непаслядоўнасць. Напрыклад, пры перадачы акання (*na kancy, kalodu, kasic, pajedzie, haladrancy і na poityary, odwazyu sia, otkazuje, doctor*), якання (*piasoczek, zbjarutca, i kapitaluchu, wiaciarok, piarastali, piaramianiusia, paciary, wyjachau і jeszcze, nie scierpieu, niedaloka, pierakinuu, winien, jajek*), асіміляцыйнай мяккасці (*josc, czaswiorkaj, litasciwy і zniau, scierpieй, raspiaszyй*) і іншых рыс.

Спецыфіка беларускага кнігадрукавання XIX ст. заключалася таксама ў выкарыстанні для графічнага афарлення тэкстаў двух штыфтоў – лацінскага (у польскай мадыфікацыі) і кірыліцкага (на аснове рускай “гражданкі”). У адзначаны перыяд графічныя адрозненні, хаця і не вельмі выразна, але ўсё ж уплывалі на ўзровень правапіснай унармаванасці. Пры агульнай правапіснай стракатасці выданняў і кірыліцай, і лацінкай апошнія вызначаліся большай паслядоўнасцю ў афармленні і большай дакладнасцю ў перадачы асаблівасцяў жывой гаворкі. А ў кірыліцкіх выданнях гэтай пары прыкметнай адзнакай з’яўляўся правапісны разнабой і шмат рознага роду штучных напісанняў, якія не адпавядалі фактам вуснага вымаўлення. Напрык-

над, у выданні У.Гаршына "Сыгнал" 1891 года вельмі непаслядоўна перадаецца вымаўленне (дабро, на вайне, галодны, салдатскі і голову, адз стоража, дрва, довалося), вымаўленне (нядужы, няравей, глядзіць, зялёны і на веку, цепло, узелок, пехотаю пойд-жы), зусім не адзначаецца такая характэрная беларуская рыса, як цвёрдасць шы-прых і [р] (треба, Кацярына, служыў, машына, гарачы). Згаданая сітуацыя з кірыліцкімі выданнямі, відаць, была звязана з тым, што становішча рускай мовы як дзяржаўнай на тэрыторыі тагачаснай Беларусі надавала ёй статус аўтарытэтнага грамадзянскага арыентацыя для беларускамоўных пісьменнікаў і выдаўцоў кірыліцкіх выданняў. Імкненне адлюстравання беларускіх маўленчых рыс, застаючыся па маг-чымасці ў рамках рускай правапіснай традыцыі, і прыводзіла да неаднастайнасці ў вымаўленнях. Што да выданняў лацінкай, то іх спецыфіку нельга тлумачыць уплывам польскай арфаграфіі, бо фанетычны прынцып не з'яўляецца ў ёй вядучым. Адносна грамадзянскага паслядоўнасць у выданнях лацінкай перш за ўсё забяспечвалася адна-значнасцю зыходнай арфаграфічнай устаноўкі на вуснае беларускае маўленне.

Такім чынам, арфаграфія выданняў пачатковага этапу станаўлення новай бела-рускай мовы характарызавалася наступнымі адметнымі рысамі:

- цеснай сувязі з фанетычнымі асаблівасцямі канкрэтных гаворак;
- надзвычайнай непаслядоўнасцю пры іх пісьмовым адлюстраванні;
- адсутнасцю на працягу ўсяго перыяду выразнай правапіснай дынамікі;
- неадназначнай ступенню ўнармавання выданняў з рознымі тыпамі шрыфта;
- наяўнасцю некаторых іншамовных запазычаных правапісных элементаў.

Але пры ўсёй амаль калейдаскапічнай арфаграфічнай стракатасці, калі неўнар-маванасць правапісу, можна сказаць, якраз і была адзінай агульнай арфаграфічнай рысай, XIX ст. нельга лічыць абсалютна безвыніковым перыядам у гісторыі бела-рускага правапісу. Хаця за гэты працяглы час так і не змаглі выпрацавацца кан-крэтыя арфаграфічныя прынцыпы і правілы, але затое сфарміравалася важная арфаграфічная тэндэнцыя, якая заключалася ў арыентацыі пры пісьмовым адлюстраванні беларускай мовы на асаблівасці жывой беларускай гаворкі, а не на інтэрдзялектных моўных сродкі. Прагрэсіўнасць такой тагачаснай правапіснай устаноўкі пацвярджаецца ходам далейшага развіцця беларускай арфа-графічнай сістэмы.

1. Ілюстрацыйны матэрыял, які прыводзіцца тут і далей, у асноўным выбра-ны непасрэдна з адпаведных тэкстаў XIX ст. Часткова прыклады цытуюцца паводле наступнага выдання: І.І.Крамко, А.К.Юрэвіч, А.І. Яновіч. Гісторыя беларускай літа-ратурнай мовы. У 2-х т. Т.2. Мн., 1968.